

درآمدی بر نظام تربیتی و انسان‌شناسی از منظر صحیفه‌ی سجادیه

مصطفی سلیمانی^۱

چکیده:

صحیفه سجادیه در عین حال که در بردارنده‌ی ظریف‌ترین و دقیق‌ترین راز و نیازهاست و رابطه‌ی عاشقانه‌ی انسان و خدا را به زیباترین شکل ممکن به تصویر می‌کشد، از منابع مهم در بررسی و استنباط عناصر نظام تربیتی اسلام به شمار می‌رود.

در صحیفه‌ی سجادیه، تصویر انسان کامل به وسیله‌ی انسانی‌الاهی و کامل ترسیم و بیان شده است. بنابراین اثری بدیع و ارزنده در زمینه‌ی انسان‌شناسی است که در آن فضایل و ویژگی‌های انسان در منظومه و سیمایی خاص و مبتنی بر باورهای اسلامی تصویر و توصیف شده است که می‌تواند مبانی تعلیم و تربیت اسلامی قلمداد گردد.

در این مقاله ابتدا به بررسی و تعریف «نظام تربیتی» پرداخته و مروری کوتاه بر یافته‌های یاد شده در زمینه‌های مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه سجادیه داریم و سپس در نگاه کلی به موضوع انسان‌شناسی از منظر امام سجاد علیه السلام (با تحلیل و تفسیر برخی ادعیه‌ی صحیفه‌ی سجادیه) می‌پردازیم.

و در پایان «انسان آرمانی» و اوصاف انسان الهی و کاملی که شناساندن و ساختن آن هدف تمام انبیاء و پیشوایان معصوم علیهم السلام بوده، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: صحیفه‌ی سجادیه، نظام تربیتی، اهداف تربیت، مبانی تربیت، اصول

تربیت، روش‌های تربیت، انسان‌شناسی

۱. دانش‌آموخته حوزه‌ی علمیه‌ی قم محقق و کارشناس مسائل تربیتی.

راه ارتباط با نویسنده: (ایمیل: mostafasoleymani63@yahoo.com) و (وبلاگ: <http://sssaghi.blogfa.com>)

صحیفه‌ی سجادیه میراث گران بهای بر جای مانده از چهارمین پیشوای معصوم شیعیان امام علی بن الحسین علیه السلام است. این کتاب شریف، گنجینه‌ای بدیع و ثروتی تمام ناشدنی است. حقیقت آن تحفه‌ای است الهی که بر قلب عزیزترین انسان‌ها جاری شده است. جامع و کامل است و از منبعی سرچشمه می‌گیرد که مصون از هر گونه اشتباه و خطا است. زبان این کتاب شریف، زبان نیایش است و به گونه‌ای عرضه شده است که هر خواننده به فراخور فهم و دانش خود از آن بهره می‌گیرد.^۱

زبان دعا که در صحیفه برای تعلیم و تربیت شیعیان مورد استفاده قرار گرفته است برترین شیوه تربیتی است. این زبان به عنوان زبانی عاطفی- عقلانی شور و شعوری دل‌انگیز در متری می‌آفریند و او را به مقصد تربیت رهنمون می‌سازد. رهنمودهای کلی و دستورالعمل‌های جزئی تربیتی صحیفه که مبتنی بر شالوده‌های بنیادین انسان‌شناختی و نگاه پیوسته به مقصد عالی تربیت است به نظام تعلیم و تربیت اسلامی ساختاری منطقی و زیبا بخشیده است.^۲

تحقیقات ارزشمند علمای سلف درباره‌ی صحیفه‌ی سجادیه، بیش‌تر در قالب شرح و توضیح لغات و جملات بوده است و در آن‌ها کم‌تر به تجزیه و تحلیل تربیتی مطالب پرداخته شده است. لذا، با وجود ابعاد تربیتی که صحیفه‌ی سجادیه دارد، با یک دید تربیتی، به تجزیه و تحلیل دعا‌های صحیفه پرداخته‌ایم. از طرفی در تمام دعا‌های مأثوره پیامبران و اولیای الهی، علاوه بر تجلی رابطه‌ی عاشقانه بندگان با معبود، نکات آموزنده و معرفتی دیگری نیز وجود دارد که با عبور از لایه‌ی نخست این دعاها به آن نکات عالی و عمیق دست می‌یابیم.

صحیفه‌ی سجادیه و ادعیه امام سجاد علیه السلام، به سبب موقعیت تاریخی و وضعیت خفقان‌آمیز سیاسی زمان آن حضرت از نظر چند لایه-ای بودن منحصر به فرد است. زیرا برای آن امام علیه السلام زمینه‌ای مناسب برای تبلیغ معارف اصیل دینی وجود نداشت و مردم از ترس حاکمیت جور نه فقط در پی آموختن، حفظ و انتقال دیدگاه‌های آن بزرگوار نبودند،

۱. علی اصغر ابراهیمی فر؛ مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه، ص ۳۰.

۲. سید ابراهیم میرشاه جعفری؛ حمید مقامی؛ رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه‌ی سجادیه، ص ۹۹.

بلکه از هرگونه ارتباط با آن حضرت پرهیز می‌کردند. به همین دلیل امام سجاده علیه السلام بسیاری از آموزه‌های تربیتی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و سایر معارف دینی را با زبان دعا و در مقام راز و نیاز با معبود خویش ابراز نمودند.^۱

بنابراین، پژوهش حاضر در خصوص صحیفه‌ی سجاده‌ی مطرح شده است و سعی بر آن بوده با بهره‌گیری از روش علمی و تحلیل اسنادی به استخراج نظام تعلیم و تربیت اسلامی از حیث اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیت از طریق دعا‌های صحیفه‌ی سجاده‌ی مورد بررسی قرار گیرد؛ و با کاوش و دقت در عبارات ادعیه‌ی صحیفه‌ی سجاده‌ی، انسان‌شناسی از منظر امام چهارم علیه السلام، مورد تحقیق قرار گرفته است.

مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی

۱. صحیفه‌ی سجاده

صحیفه‌ی سجاده یکی از بزرگترین آثار مدون قرن اول هجری است که دارای محتوای بسیار غنی در زمینه‌ی مسایل عبادی، سیاسی، تربیتی و... است.^۲

اگر چه ظاهر این کتاب بر مدار راز و نیاز و دعا و عرض حاجت است، اما در این پوشش دعایی و نیایشی بسیاری از مسائل و نکات دقیق، ظریف و حساس سیاسی، اجتماعی، تربیتی، عرفانی و انسان‌شناختی نیز مطرح شده است، به علاوه نقش دعا در فرایند رشد و تعالی انسان در بهترین و متعالی‌ترین شکل آن ترسیم شده است.

این کتاب به تعبیر امام خمینی(ره)، صحیفه‌ی نورانی الهیه است که از اسمای عرفان عارف بالله و عقل نورانی سیدساجدین علیه السلام برای رهایی بندگان خدا از سجن طبیعت و فهماندن ادب عبودیت و قیام در خدمت و ربوبیت، نازل شده است. کتاب صحیفه‌ی سجاده از معجزات قولی امام معصوم علیه السلام تلقی می‌شود که به زمان و مکان خاصی محدود نمی‌شود.^۳

صحیفه، دانشگاهی است که استاد و مدرس آن امام سجاده علیه السلام، موضوع آن عرفان و حقیقت آن نفی هر چیز غیر از خداوند، به هر طریق ممکن، و در بردارنده‌ی عناصری مانند

۱. عبدالحمید فرزانه؛ انسان‌شناسی در صحیفه‌ی سجاده، ص ۶۹.

۲. سیدعلی‌اکبر حسینی؛ سیری اجمالی در تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی.

۳. بابایی؛ صحیفه‌ی سجاده مرکز اطلاع‌رسانی جهانی و الهی، ص ۲۸-۳۳.

نیاز، عشق، آگاهی و خودشناسی و مبارزه است. در این کتاب مباحث فراوانی درباره‌ی انسان و چگونگی تربیت عرفانی و الهی وی به صورت تلویحی و تصریحی مطرح شده است.^۱ بدون تردید امام سجاد علیه السلام با زبان دعا مکتبی برای تعلیم و تربیت پدیدآور که در نوع خود بدیع بود.

۱. کیفیت تألیف و سند صحیفه‌ی سجادیه که در آغاز آن ذکر شده است،

۲. فهرست ابواب صحیفه‌ی سجادیه،

۳. برخی فقرات دعاهای آن،

۴. اوضاع و شرایط دوران امام سجاد علیه السلام،

۵. گشایش مکتب وسیع تعلیمی و تربیتی امام صادق علیه السلام بعد از دوران امام سجاد علیه السلام همه دلیل گواه این مطلب می‌باشد که غرض حضرت علیه السلام از بکارگیری زبان دعا، فقط فرهنگ سازی برای عنصر دعا نبود، بلکه علاوه بر آن به دنبال تأسیس یک فرهنگ در نظام تعلیم و تربیت اسلامی نیز بوده‌اند.^۲

۲. نظام تربیتی:

منظور از نظام تربیتی مجموعه‌ای از مفاهیم و اندیشه‌های سازمان یافته درباره‌ی تربیت است که از نوعی همبستگی درونی برخوردارند و به طور اساسی و پایه‌ای بیانگر چگونگی تربیتند.^۳

این مفاهیم عبارتند از: مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها که به عناصر اساسی تعلیم و تربیت معروفند. از منابع مهم در بررسی و استنباط عناصر نظام تربیتی اسلام، دعاهای متأثر از پیشوایان دین، به ویژه، دعاهای گران سنگ امام سجاد علیه السلام است.

۳. اهداف تربیت:

تربیت همانند هر فعالیت ارادی دیگر انسان، هدفی را دنبال می‌کند. هدف دارای تعلیم

۱. رحمت الله سرزوقی؛ انسان و تربیت از منظر صحیفه‌ی سجادیه، ص ۹۱.

۲. محمدجواد سلمانپور؛ فرهنگ سازی امام سجاد علیه السلام با زبان دعا، ص ۹۸.

۳. محمدعلی حاجی ده‌آبادی؛ درآمدی بر نظام تربیتی اسلام.

و تربیت از هدف دارای نظام آفرینش و نوع جهان‌بینی و انسان‌شناسی و مبانی پذیرفته شده یک مکتب تربیتی جدا نیست؛ یعنی هر مکتبی با توجه به مبانی اعتقادی خود، از تربیت انسان هدف خاصی را دنبال می‌کرده و می‌کند.

براساس نگرش اسلام به عالم آفرینش و مبدأ هستی و مقصدی که برای حرکت عمومی جهان باور دارد و عنصر روحانی و الهی که در وجود انسان معرفی می‌کند و آغاز و انجامی که برای حیات او می‌شناسد، هدف و مقصود تربیت را کمال‌یابی انسان ترسیم می‌کند.^۱ هدف در تعلیم و تربیت به معنای نقطه‌ی نهایی و وضع مطلوبی است که به طور آگاهانه تلاش‌های تربیتی ما به آن معطوف است. اهداف در یک تقسیم‌بندی کلی به غایی و واسطه‌ای تقسیم می‌شوند. برخی از اهداف واسطه‌ای نسبت به یکدیگر ارتباط عرضی دارند، به طوری که می‌توانند در کنار هم قرار گرفته و ناظر به شئون مختلف انسان باشند. این اهداف نسبت به هدف غایی ارتباط طولی دارند و حلقه‌های میانگین برای دست یافتن به هدف غایی‌اند. در صحیفه به برخی از این اهداف اشاره شده است.^۲

۴. مبانی تربیت:

مبانی تعلیم و تربیت از موقعیت انسان و امکانات و محدودیت‌های او و از ضرورت‌هایی که حیات آدمی همواره تحت تأثیر آن‌هاست بحث می‌کند.^۳ در این مقاله مبانی تربیت گزاره‌هایی برگرفته از صحیفه‌ی سجادیه است که بیانگر ویژگی عمومی انسان است. مبانی عبارت است از: یکسری ویژگی‌ها و صفات (منفی و مثبت) انسانی که در همه انسان‌ها وجود دارند و اصول تربیتی بر آن‌ها مبتنی می‌باشند. با مروری بر صحیفه‌ی سجادیه به نکاتی برمی‌خوریم که گرچه به شکل دعا از سوی امام بزرگوار به ما رسیده است، ولی به روشنی ویژگی انسان را تبیین نموده و اساس و مبانی اصول تربیتی را ارائه می‌دهد.^۴

۱. فصل‌نامه پژوهش‌های قرآنی؛ ویژه قرآن و فلسفه‌ی تربیت (۱).

۲. سیدابراهیم میرشاه جعفری؛ حمید مقامی؛ رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه‌ی سجادیه، ص ۱۰۰.

۳. غلامحسین شکوهی؛ مبانی و اصول آموزش و پرورش.

۴. علی‌اصغر ابراهیمی‌فر؛ مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه، ص ۳۱.

۵. اصول تربیت:

اصول تربیتی، «معیارها و قواعد و مفاهیم» پذیرفته شده‌ای است که از جهان بینی و مبانی فکری و اعتقادی سرچشمه می‌گیرد و ریشه‌ی مذهبی یا علمی دارد. جهان بینی الهی و توحیدی، ایمان به مبدأ و معاد و هدفداری حیات و فطرت و کرامت انسان، زیر بنای تربیت اسلامی است که اصول تربیتی از آن مایه می‌گیرد و خط و مشی تعلیم و تربیت را مشخص می‌کند.

۶. روش‌های تربیت:

روش‌های تربیتی، حالت رفتاری و جزئی دارند که در مقام عمل نسبت به مبانی و اصول، کاربردی‌تر هستند و یا حد فاصل مبانی و اصول از یک سو و اهداف از سویی دیگرند و مبتنی بر اصول هستند.

روش‌ها، دستورالعمل‌هایی جزئی است که برای ایجاد تغییرات مطلوب در مرتبه‌ی به کار گرفته می‌شود. هر دسته از این دستورالعمل‌ها در دامنه‌ی یک اصل تربیتی قرار گرفته و مبتنی بر آنند که در کشف روش‌ها، توجه به مبانی و اهداف تربیت و ارتباط با آن‌ها ضرورت دارد. در این مقاله سعی بر آن است روش‌های تربیتی، مبتنی بر اصول و با نگاه به اهداف و مبانی صحیفه استخراج گردد.^۱

تاریخچه‌ی دعا

تاریخ زبان دعا، همزاد تاریخ بشر؛

تاریخ دعا به پیدایش انسان و هبوط آدم علیه السلام باز می‌گردد. احساس نیاز، خواستن و ناتوانی از درون و برون همواره با انسان بوده و همین احساس از اولین احساسات و ادراکات آدمی بوده است، بنابراین انسان از آغاز، پناه بردن به قدرتی لایزال را برای آرامش و بقای خود، ضروری می‌دیده است. از همین رو تاریخ بشریت هرگز از توجه به مبدأ عالم و دعا به درگاه او خالی نبوده است. آیات قرآنی و روایات برخی دعا‌های حضرت آدم و حوا را بعد از هبوط

بیان می‌کنند.^۱

همچنین از سایر انبیای الهی و امت‌های آنان دعاهای فراوانی در آیات و روایات نقل شده است. همین دعاها و نیایش‌ها سرآغاز فصلی خاص در فرهنگ و حیات بشر بوده است.^۲ تاریخ دعا دلیل روشنی است بر این که زبان دعا جزو لاینفک حیات انسانی است، حتی اگر انسان غرق در کفر و بت پرستی باشد، با زبان دعا در مقطعی از زندگی وی زبان به بیان می‌گشاید.^۳

انسان شناسی و تربیت در صحیفه:

۱. پیدایش و ساختار انسان؛

اگر بخواهیم خاستگاه جهت‌گیری‌های اخلاقی و رفتاری انسان و نقاط قوت و ضعف بشر را به درستی بازشناسی کنیم؛ لازم است در آغاز نگاهی کلی به آفرینش انسان و امکانات اولیه‌ای که آفریدگار در او به ودیعه گذارده و با توجه به آن‌ها از او مسئولیت خواسته است، داشته باشیم.

الف. آغاز و فرجام انسان؛

بر اساس دعاهای مختلف صحیفه‌ی سجادیه انسان مخلوقی غیر ازلی است و بر اثر تصادف یا جهش ناخواسته پدید نیامده بلکه به حق آفریده شده است.

امام سجاده علیه السلام در مقام حمد و ستایش پروردگار، در این زمینه می‌فرماید «عالم آفرینش (از جمله انسان) را بی‌تمثال و بی‌سابقه فکرت به قدرت کامله و مشیت کامله (بدین نظم زیبا و نظام اتم احسن) بیافرید»^۴

«تویی خدایی که جز تو خدایی نیست، پیش از هر یک، اول و آغازی و پس از هر شمرده شده آخر و مرجعی»^۵

از نظر امام علیه السلام خداوند اول و آخر هر چیز و مقدم و مؤخر از هر موجودی، از جمله

۱. حسین فعال عراقی؛ داستان‌های قرآن و تاریخ انبیا درالمیزان، ج ۱، ص ۱۳۵.

۲. سیدمهدی حائری؛ دایره المعارف تشیع، ج ۷.

۳. محمدجواد سلمانپور؛ تحلیل زبان دعا، ص ۲۱.

۴. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۱، بند ۳.

۵. همان؛ دعای ۴۷، بند ۹.

انسان، است و بشر ممکن الوجودی است که آغاز و پایان دارد.

ب. ظرفیت‌های اخلاقی- رفتاری انسان؛

امام سجاده علیه السلام منشأ هدایت و ضلالت و شکور و کفور بودن انسان را ساختار وجودی او می‌داند؛ «موجودات را آفرید و سپس آنان را در راه اراده و خواست خویشتن روان گردانید و در راه محبت به خود برانگیخت»^۱.

بنابراین گرایش به خدا و پاکی‌ها در وجود انسان به ودیعه گذاشته شده و این آدمی است که با عقل و اراده خویش یا به این کشش فطری خود پاسخ مثبت می‌دهد و یا راه دوم بر اساس بُعد حیوانی خو بر خواهد گزید، همان راهی که امام سجاده علیه السلام از شر آن به خداوند پناه می‌برد، «وبه او پناه می‌برم از شر نفسم، به راستی که نفس همواره به بدی فرمان می‌دهد مگر پروردگارم رحم نماید»^۲.

۲. امتیازات انسان؛

در بسیاری از دعا‌های صحیفه‌ی سجادیه بر صفات نیک و ویژگی‌های مثبت انسان تأکید شده است که برخی از آن‌ها در پی می‌آید.

الف. خداخواهی؛

اگر آدمی از تأثیرات پیرامونی خویش مصون بماند به طور فطری به سوی خداوند یکتا گرایش دارد و به درگاه معبود یگانه سر می‌ساید. امام سجاده علیه السلام در موارد چندی، خداخواهی و توحیدگرایی انسان را با زبان دعا بیان کرده است. گاهی به عنوان حمد و ثنای پروردگار سوز و گداز انسان را نسبت به خالق هستی نشان می‌دهد و گاهی در مقام خواهش و درخواست، این حقیقت را در لباس زیباترین الفاظ بیان می‌دارد. به عنوان مثال امام علیه السلام در اولین دعای صحیفه، پس از حمد و ستایش خداوندی که اولین اول‌ها و آخرین آخرها است، یادآور می‌شود که این الله کسی است که پدیده‌ها و مخلوقات را با قدرت و مشیت خویش آفرید و سپس آنان را در راه اراده و خواست خویشتن روان گردانید و آنان را در راه محبت به خود برانگیخت و به بیان دیگر آن‌ها را به طور فطری خداجو و

۱. همان؛ دعای ۱، بند ۴.

۲. الهی‌قمش‌های؛ ترجمه صحیفه‌ی سجادیه، ص ۵۷۲.

خدادوست آفرید.^۱

ب. برترین آفریده خداوند؛

همان گونه که در قرآن کریم نیز از انسان به عنوان خلیفه الله^۲ و برترین آفریده‌های کردگار هستی یاد شده است و خداوند با آفرینش او به خود تبریک می‌گوید،^۳ امام سجاده علیه السلام در ضمن سپاس و ستایش حضرت حق به برتری انسان بر تمام مخلوقات اشاره نموده است: «و سپاس خدای را که نیکویی‌های آفرینش را به ما برگزید و روزی‌های پاکیزه را برای ما روان گردانید و با تسلط و توانایی، ما را بر همه آفریدگان برتری داد»^۴

۳. ویژگی‌های منفی انسان در صحیفه:

امام سجاده علیه السلام در ضمن راز و نیازهایشان به کاستی‌ها و ویژگی‌های منفی اشاره فرموده و نشان داده‌اند که این ویژگی‌ها از نقاط ضعف انسانند؛ در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

الف. اسیر خویشتن؛

یکی از نقاط ضعف انسان خطر غلبه خواسته‌های حیوانی و هواهای نفسانی بر او و اسیر شدن در دام خویشتن است به تعبیر قرآن کریم: «همانا نفس انسان همواره به بدی‌ها و کژی‌ها فرمان می‌دهد مگر این که پروردگار رحم نماید.»^۵

امام سجاده علیه السلام نیز در موارد مختلفی بر این نقطه ضعف بشر تأکید فرموده و نشان داده است که انسان چنانچه تسلیم هوای نفس شود اسیر خود خواهد گشت، به طور مثال آن حضرت علیه السلام در دعایی از شر نفس به خداوند پناه می‌برد و دلیل این پناه‌جویی را کشش‌های همیشگی نفس به سوی بدی‌ها ذکر می‌فرماید.

آن حضرت علیه السلام در جای دیگر خداوند را مورد خطاب قرار می‌دهد که: «بارخدا!؛ من آن بنده توأم که پیش از آفرینش و پس از آفرینش او را نعمت دادی... پس او را فرمان دادی پس فرمان نبرد و منع نمودی پس باز نایستاد- نهیت را مرتکب گشته، نه از روی دشمنی

۱. عبدالحمید فرزانه؛ انسان شناسی در صحیفه‌ی سجادیه، ص ۷۲.

۲. بقره (۲)؛ آیه ۲۰.

۳. مؤمنون (۲۳)؛ آیه ۱۴.

۴. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۱، بند ۱۷.

۵. یوسف (۱۲)؛ آیه ۵۳.

با تو و نه از روی گردن کشی بر تو، بلکه هوی و خواهش او را به آن چه جداً خواسته (نهی کرده) ای و به آن چه ترسانده ای خواند»^۱

ب. جهل و نادانی؛

بی تردید علت عمده خطاها و گناهان جهل و نادانی است و اگر انسان خطرات و بدی‌ها را می‌شناخت و نسبت به آثار اعمال نیک و بد آگاهی می‌داشت، مرتکب بسیاری از بدی‌ها نمی‌شد و به خوبی‌ها پشت نمی‌کرد.

امام سجاده علیه السلام در دعای توبه بارها نشان می‌دهد که جهل و نادانی اصلی‌ترین علت گمراهی انسان است. «بارخدایا؛ من از جهل و نادانی خود از درگاه تو عذر می‌خواهم و من همانم که گناهان عمرش را تباه کرده و من همانم که نادانیش علت عصیان و گناه او شده...»^۲

ج. غرور و خودپسندی؛

خودپسندی ضعف دیگر انسان است که امام سجاده علیه السلام زیاد به آن اشاره نموده است و حتی آثار آن را با زبان دعا و نیایش برشمرده است. مثلاً در دعای بیستم، عُجب و خودپسندی را فاسد کننده عبادت معرفی کرده و از خداوند یاری می‌طلبد که «و عزیز و گرامیم (بدار) و به کبر و سربلندی (و برتری‌طلبی) دچارم مکن و مرا برای (بندگی) خود رام ساز و عبادتم را به عُجب و خودپسندی تباه مگردان»^۳

در دعای دیگری از پروردگار می‌خواهد که «بار خدایا بر محمد و آل او علیهم السلام درود فرست و مرا در میان مردم به درجه و مقامی سرفراز مکن جز آن که پیش نفسم مانند آن پست نمای و ارجمندی آشکار برایم پدید می‌آورد جز آن که به همان اندازه پیش نفسم برای من خواری پنهانی پدید آوری»^۴

اهداف تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه:

هدف در تعلیم و تربیت به معنای وضع نهایی و مطلوبی است که به طور آگاهانه، سودمند

۱. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۴۷، بند ۶۷-۶۸.

۲. همان؛ دعای ۳۱، بند ۲۱.

۳. همان؛ دعای ۱۷، بند ۴.

۴. همان؛ دعای ۲۰، بند ۳.

تشخیص داده شده است و برای تحقق آن، فعالیت‌های مناسب تربیتی انجام می‌گیرد. اهداف تربیتی صحیفه‌ی سجادیه، با ملاک و معیار قرار دادن خود انسان به اهداف غایی و واسطه‌ای و اهداف واسطه‌ای را به سه دسته کلی دیگر و هر یک از آن دسته‌ها به تقسیمات جزئی‌تر، تقسیم می‌شود. آن گاه با استفاده از فرازهای صحیفه‌ی سجادیه به بررسی و تحقیق در مورد هر یک از اهداف تربیتی فوق می‌پردازیم.

الف. هدف نهایی و غایی:

امام علیه السلام در سراسر صحیفه‌ی سجادیه، هدف نهایی تربیت را خدای متعال معرفی می‌کند و در تمام دعاها، مخاطب را با زبان دعا و مناجات به آن حقیقت یکتا راهنمایی می‌کند. امام علیه السلام با محور قرار دادن خدا در دعاها، مختلف، به ما می‌فهماند که محور زندگی انسان در تمام شؤون آن، باید خدا باشد و منظور از این محور و هدف بودن خدا، همانا حضور خداوند در متن زندگی است. اساساً نقش هدف نهایی در مسیر زندگی، چیزی جز استمرار حضور و احساس آن نیست.

همچنین حضرت علیه السلام راه‌های ارتباط انسان با خدا را قرب، عبادت، حیات طیبه و... بیان نموده است.

در این میان، یک سری اهداف واسطه‌ای نیز وجود دارد که حلقه‌های میانگین برای دستیابی به هدف نهایی است که مطلوبیت و ارزش خود را از هدف نهایی کسب می‌نماید و در طول آن قرار دارد. اهداف واسطه‌ای به سه دسته کلی خلاصه می‌شوند:

الف. اهداف تربیتی صحیفه در خصوص ارتباط انسان با خدا:

پیوند انسان با خدا در صحیفه‌ی سجادیه از معرفت و شناخت خدا آغاز می‌شود و با گرایش‌های عملی در قالب عبادت، توکل و شکرگزاری گسترش می‌یابد. محورهای کلی اهداف تربیتی در رابطه با خداوند در معرفت خدا، ایمان به او، تقوای الهی، عبودیت و شکرگزاری خلاصه می‌شود. در این مقاله، به مهمترین هدف، که محور تمام اهداف تربیتی در رابطه با خداوند است، اشاره می‌کنیم.^۱

۱. علی اصغر ابراهیمی فر؛ نگاهی به مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیت در صحیفه‌ی سجادیه، ص ۳۶.

* معرفت خدا:

یکی از اهداف واسطه‌ای تربیت در صحیفه‌ی سجادیه «معرفت خدا» است. این هدف، کلید رسیدن به هدف نهایی است. شناخت هر چه بیش تر خدا، نقش مهمی در قرب به او دارد. بدون شناخت خداوند تقرب به او امکان پذیر نیست.^۱ تخلق به اخلاق الهی، کسب ایمان و تقوی، توکل به او و غیره همه در گرو شناخت هر چه کامل تر اوست. شناخت سطحی، تمسک و ارتباط ضعیف را اقتضا می‌کند و برعکس، هر چه شناخت وسیع تر و عمیق تر گردد، زمینه ارتباط مستحکم تر می‌شود.

ب: اهداف تربیتی صحیفه در خصوص ارتباط انسان با خدا:

هدف واسطه‌ای دیگر از سلسله اهداف تربیتی صحیفه‌ی سجادیه، در محدوده‌ی ارتباط انسان با خود مطرح می‌گردد. انسان همان طور که با خدای خود ارتباط برقرار می‌کند و از مراحل تربیتی حاکم بر این ارتباط، اهدافی خاص برداشت می‌شود، همچنین دارای کنش‌ها و واکنش‌هایی با خود است که بر مراحل تربیتی آن نیز اهداف خاصی حاکم است. اهدافی که در این باب صحیفه‌ی سجادیه مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است، اهداف گرایشی است که از دو بعد گرایش‌های مختص انسان از قبیل: خداجویی و فضیلت خواهی و گرایش‌های مشترک بین انسان و حیوان از قبیل: خوردن و آشامیدن و غریز جنسی، تشکیل شده است. در اینجا به یکی از اهداف گرایشی برای نمونه اشاره می‌شود.

* پرورش حس خداجویی:

یکی از اهداف گرایشی تربیت در صحیفه‌ی سجادیه «پرورش حس خداجویی» است. گرایش به خدا به عنوان خالق انسان و رفع کننده‌ی نیازها و مشکلات او در همه وجود دارد. این گرایش در فطرت همه وجود دارد و تغییر و تبدیل نیز در آن ممکن نیست.^۲ امام سجاده علیه السلام در دعایی با اشاره به فطرت خداجوی انسان می‌گوید: به قدرت و توانایی خود آفریدگان را آفرید و آنان را با اراده و خواست خویش به وجود آورد بی این که از روی مثال

۱. عبدالله جوادی آملی؛ مراحل اخلاق در قرآن، ص ۳۴۱.

۲. روم (۳۰): آیه ۳۰.

و نمونه‌ای باشد، سپس آنان را در راه اراده و خواست خویشتن روان گردانید و در راه محبت و دوستی به خود برانگیخت.^۱

برای پرورش این گرایش ابتدا باید به تقویت آن و برطرف کردن موانعی همچون گرایش‌های پست‌غرایز حیوانی و اشتغالات روزمره، که انسان را از شناخت خدای متعال باز می‌دارد، بپردازیم. حضرت امام سجاد علیه السلام درباره‌ی این دسته از موانع عرض می‌کند: بارخدا یا؛ من داخل در صبح و داخل در شب می‌شوم در حالی که، عمل و کردارم را اندک می‌بینم، کردارم مرا هلاک ساخته و هوای نفس و خواهش‌م تباه گردانیده و شهوات و پذیرفتن خواهش‌های نفسم مرا بی‌بهره نموده است.^۲

همان طور که ملاحظه می‌شود، امام علیه السلام در این فرازها، هوای نفس و شهوات و رفتارهایی که از این دو ناشی می‌شود را به عنوان عوامل اصلی بازدارنده انسان از فطرت خداجویش و مسیر هدایت و سعادت، معرفی می‌کند.

در مرحله‌ی بعد، باید گرایش فوق‌هدایت و راهنمایی شود تا به پرستش معبودهای دیگری از قبیل بت، ماه، ستاره و حتی دلبستگی مفرط به مقام، ثروت و غیره منجر نشود. به همین دلیل خدای متعال فطرت خداجویی را در نهاد انسان قرار داده است تا انسان خودش را به یک حقیقتی وابسته و پیوسته بداند و خود را به آن حقیقت نزدیک و او را تسبیح و تقدیس کند.^۳

ج. اهداف تربیتی صحیفه در خصوص ارتباط انسان با دیگران:

فعالیت‌های انسان علاوه بر رفتارهای فردی، شامل سلسله ارتباطات او با دیگر انسان‌ها نیز می‌شود که با توجه به تنوع ارتباطات، دیدگاه‌های خاص تربیتی را می‌طلبد. این امر گاهی رنگ اجتماعی پیدا می‌کند و گاهی از دیدگاه سیاسی مورد بررسی قرار می‌گیرد و گاهی هم با رویکرد اقتصادی به آن نظر می‌شود. با مطالعه‌ی دعاهای صحیفه‌ی سجادیه، که در زمینه‌ی ارتباط انسان با دیگران است، درمی‌یابیم که نظام تربیتی آن درصدد

۱. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۱، بند ۳-۴.

۲. همان؛ دعای ۵۳، بند ۷.

۳. محمود رجبی؛ انسان شناسی، ص ۷۱.

هدفمند کردن رفتارهای انسان در حیطه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. در این بخش به ذکر نمونه‌ای از اهداف تربیتی فوق بسنده می‌کنیم: یکی از اهداف تربیتی صحیفه‌ی در خصوص ارتباطات اجتماعی، نحوه‌ی ارتباط انسان با والدین است. از مهم‌ترین اهداف امام سجاده علیه السلام این است که هر چه بیش‌تر فرزندان را نسبت به وظایفشان از قبیل اطاعت، احترام، گذشت از والدین و احسان در حق ایشان، آشنا سازد و آنان را نسبت به آن وظایف تشویق نماید. امام سجاده علیه السلام برای این منظور دعای بیست و چهارم که دعا برای والدین است، به مقام و شخصیت والای پدر و مادر و وظایف فرزندان در قبال آنان اشاره نموده، می‌فرماید: «بارخدا!؛ صدایم را در برابر ایشان آهسته و سخم را خوشایند و خویم را نرم نما و دلم را بر آنها مهربان کن و مرا به ایشان سازگار و بر آنان رحیم گردان».

مبانی تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه:

با پی‌جویی دعا‌های صحیفه‌ی سجادیه، به کشف و بررسی مهم‌ترین مبانی تربیتی صحیفه‌ی سجادیه از جمله «خوددوستی»، «خدادوستی»، «کمال‌خواهی»، «میل به جاودانگی»، «خوف و رجا»، «غفلت»، «دنیا‌دوستی» و «اختیار» دست یافتیم. در این مقاله، به برخی از مبانی تربیتی اشاره می‌شود.

الف. غفلت (خودفراموشی = خدافراموشی):

یکی از خصلت‌هایی که دامنگیر انسان است، غفلت و فراموشی است. انسان ذاتاً به گونه‌ای است که در اثر توجه بیش از حد به اموری از دیگر امور و شئون باز می‌ماند و غافل می‌شود. این خصلت اگر چه در مواردی شاید تا حدی به نفع او باشد، ولی متأسفانه در بسیاری موارد وجود این ویژگی در انسان موجب انحرافات و از دست دادن فرصت‌ها و سقوط و هلاکت او می‌شود. تا حدی که انسان خدا و خویشتن و اهداف عالی‌ه خویش را فراموش می‌کند. برای این که دنیا و زیبایی‌های فریبنده‌ی آن، او را مدهوش می‌کند و قدرت درک و تشخیص را از او می‌گیرد. برای دفع این آسیب و نجات انسان از دام غفلت، در نظام تربیتی صحیفه‌ی سجادیه تدابیری اندیشیده شده است.

حضرت امام سجاد علیه السلام در دعاهای فراوان و با بیانات مختلف به این ویژگی انسان پرداخته و با بیان موارد و مصادیق غفلت، انسان-های غفلت زده را بیدار می‌کند. امام علیه السلام موارد غفلت را بدین صورت بیان می‌کند: غفلت از خود، غفلت از انجام وظایف و واجبات الهی، غفلت از عالم پس از مرگ، غفلت از وعید خدای متعال، غفلت از نعمت‌ها و از همه مهم‌تر، غفلت از خداست. در این زمینه می‌فرماید: «و ما را از جانب خود به غفلت و نادانی گرفتار مکن؛ چون ما به سوی تو خواهان و از گناهان توبه کننده‌ایم».^۱

با توجه به آنچه گفته شد، امام سجاد علیه السلام در صحیفه‌ی سجادیه یکی از ویژگی‌ها و صفات مذموم انسان را غفلت معرفی می‌کند. از آنجا که غفلت منشأ امور ناپسندی نظیر خودفراموشی، خدافراموشی می‌شود، لذا به عنوان یکی از مبانی تربیت در نظام تربیتی صحیفه مورد تأکید و بحث قرار گرفته است.^۲

ب. خداخواهی، خداجویی و خدادوستی؛

این ویژگی در فطرت همه‌ی انسان‌ها نهفته است. انسان‌ها حتی آنانی که در پیدا کردن مصداق حقیقی خداوند به اشتباه و انحراف رفته‌اند، همیشه به سراغ خدا و پرستش اویند. هدف امام علیه السلام از طرح مفهوم خداخواهی، که از مبانی تربیتی در اسلام به حساب می‌آید، توجه دادن انسان‌ها به فطرت خدا جویشان است. این گرایش، از طریق توجه دادن انسان به خدا، در اصلاح رفتارهای وی تأثیرگذار است. انسان خداجو به خاطر فطرت خداخواهی‌اش همیشه خدا را در نظر دارد و در اثر همین توجه، آلوده به گناه و معصیت خدا نمی‌شود و رفتارهایش با نیت خالص و در جهت تقرب به خدا انجام می‌پذیرد.

حضرت علیه السلام در دعای بیستم از خداوند درخواست می‌کند که «اللهم اجعلنی اصول بک عند الضرورة و اسئلك عند الحاجة و اتضرع الیک عند المسکنة و...»

«خداوندا! مرا چنان قرار ده که هنگام اضطرار به {یاری} تو بر {دشواری‌ها} حمله آورم و هنگام نیازمندی از تو بخواهم و هنگام تنگدستی به درگاه تو تضرع و زاری کنم»^۳

۱. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۳۴، بند ۴.

۲. علی اصغر ابراهیمی فر؛ مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیت در صحیفه‌ی سجادیه، ص ۳۱.

۳. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۲۰، بند ۱۲.

این فراز دلالت دارد بر این که نیروی درونی انسان را به سوی خدا می‌کشاند و هنگام گرفتاری و نیازمندی رو به سوی او می‌کند.

اصول تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه:

اصول، مجموعه قواعدی است که با نظریه قانونمندی‌های مربوط به ویژگی‌های عمومی انسان (مبانی تربیت) اعتبار شده و به عنوان راهنمای عملی، تدابیر تربیتی را هدایت می‌کنند. بنابراین، در این نگاه اصول مبتنی بر مبانی هستند.^۱

الف. اصل تذکر:

اصل تذکر مبتنی بر مبنای تربیتی غفلت است. بنابراین این اصل، باید انسان را از خواب غفلت بیدار نمود و آن چه را که دانستنش برای او لازم است، به او فهماند و در موارد مختلف به او تذکر داد و یادآوری کرد تا از عواقب شوم غفلت رهایی یابد. بنابراین، امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه که سراسر ذکر و یاد خداست، با دعاهای گوناگون نظیر دعا به هنگام صبح و شام، دعا به هنگام بیماری، دعا به هنگام دفع بلاها و سختی‌ها و... انسان را همواره متوجه خدا می‌کند و بدین وسیله، غفلت را از وی می‌زداید.

همچنین امام علیه السلام در دعای هشتم «پناه بردن به خدا»، دعای دوازدهم «اقرار به گناه»، دعای سی‌ونهم «طلب عفو» و دعاهای دیگر ضمن اشاره به ویژگی غفلت در انسان، راه غفلت‌زدایی را ذکر و یاد خدا بیان می‌کند و می‌فرماید:

«و مرا در اوقات فراموشی (پیروی از نفس) بیاد خود آگاه ساز»^۲

«و دل‌های ما را به یاد خود از هر یادی بکار آر»^۳

حضرت امام سجاد علیه السلام نقش و آثار مهم ذکر را در صحیفه‌ی سجادیه چنین بیان می‌فرماید:

۱. یاد خدا مایه‌ی شرافت انسان است؛

۲. یاد خدا مانع از رذایلی است که شیطان در دل انسان می‌افکند؛

۱. خسرو باقری؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۶۵.

۲. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۲۰، بند ۳۹.

۳. همان؛ دعای ۱۱، بند ۱.

۳. یاد خدا موجب سلامت قلب می‌شود؛

۴. یاد خدا انسان را از غفلت‌زدگی باز می‌دارد؛

۵. با آگاهانیدن تو، از غفلت و فراموشی خویشتن آگاه شدم.^۱

ب. اصل زهد و گریز از دنیا:

این اصل مبتنی بر مبنای دنیا دوستی است. بنابر این اصل، در نظام تربیتی صحیفه‌ی سجادیه باید این نوع محبت به دنیا از دل انسان رخت بر بسته و زهد و گریز از دنیا آن هم در حد معقول و پسندیده‌ای آن را بگیرد. به صورتی که دنیا را صرفاً وسیله و ابزاری بیش نداند. برای جلوگیری از ابتلاء به گرایش افراطی در دنیادوستی، امام سجاد علیه السلام در صحیفه‌ی سجادیه پیشنهاد می‌دهد، انسان‌ها زهد پیشه کنند و همان را از خدای خود درخواست می‌کند. «عطا کن آسایش در زهد و دوری از دنیا را»^۲

امام علیه السلام در این فراز، آسایش و راحتی را در زهد و دوری از دنیا بیان می‌فرماید و از خدا درخواست زهد می‌کند. در فرازی دیگر، در مورد نشانه‌های انسان زاهد می‌فرماید: «و مرا در هر حال به ستایش و نیایش و سپاس‌گزاری برگمار تا به آنچه از دنیا به من داده‌ای شاد نگردم، و به آنچه مرا از آن بازداشته‌ای اندوگین نشوم»^۳

براساس بیان امام علیه السلام زاهد کسی است که این دو نشانه را دارا باشد:

۱- به دنبال آنچه از دنیا به او داده می‌شود، شاد نگردد.

۲- در پی آنچه از دنیا از وی بازداشته می‌شود، ناراحت نشود.

خلاصه آن که نقطه‌ی شروع تمام بدبختی‌ها و شقاوت‌ها در انسان از همین حب دنیا است و اصل تربیتی زهد، که در صحیفه‌ی سجادیه، بسیار روی آن تأکید شده است، به معنای دوری از تعلقات دنیا و اسیر آن نبودن و آزادی از هر چیزی است که بخواهد در انسان چنان تعلق خاطری ایجاد کند که او را از خدا و یاد خدا و آخرت جدا و غافل سازد.^۴

۱. همان؛ دعای ۱۳، بند ۱۶.

۲. همان؛ دعای ۲۰، بند ۲۷.

۳. همان؛ دعای ۲۱، بند ۹.

۴. علی‌اصغر ابراهیمی فر؛ مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیت در صحیفه‌ی سجادیه، ص ۳۳.

روش‌های تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه:

روش‌های تربیتی صحیفه، به روش‌های شناختی، گرایشی و رفتاری تقسیم می‌شوند. اجمالاً با پی‌جویی و تحقیق در دعاها و فرازهای صحیفه‌ی سجادیه، روش‌های تربیتی از قبیل ذکر خدا، توبه، کم‌شمردن خوبی‌ها و زیاد شمردن بدی‌ها، یادآوری نعمت‌ها، احترام و تکوین، رفق و مدارا و احسان در برابر بدی ملاحظه می‌شود. توضیح برخی از این روش‌ها عبارتند از:

۱. روش شناختی:

این دسته از روش‌ها مرتبط به بُعد شناختی انسان می‌شود. نقش این دسته از روش‌های تربیتی ارائه بینش و شناخت صحیح به انسان است تا از خطاها و اشتباهات وی جلوگیری کند. روش‌های تربیتی، که در این دسته مورد بررسی قرار می‌گیرد، عبارتند از:

الف. روش اعطای بینش که خود سه قسم می‌باشد:

۱. بینش در مورد دنیا؛^۱
۲. بینش در مورد حقیقت انسان؛
۳. بینش در مورد مرگ و معاد.

ب. روش یاد خدا

۲. روش گرایشی:

این دسته از روش‌ها مرتبط به بعد گرایشی انسان می‌شود و نقش این دسته از روش‌های تربیتی هدایت و کنترل گرایش‌ها از انحراف است. روش‌های تربیتی که در صحیفه‌ی سجادیه در این زمینه مورد بررسی قرار می‌گیرد، عبارتند از: روش توبه، روش کم‌شمردن خوبی‌ها و زیاد شمردن بدی‌ها؛ روش یادآوری نعمت‌ها.

روش توبه: یکی از روش‌های اصلاح و تربیت در صحیفه‌ی سجادیه، روش «توبه» است.^۲

۱. جائیه (۴۵): آیه ۲۴.

۲. توبه به معنای رجوع و بازگشتن است. معجم مقاییس اللغة؛ ج ۱، ص ۳۵۷.

امام سجاده علیه السلام در صحیفه‌ی سجادیه در دعا‌های فراوانی از جمله با اختصاص دادن دعای سی‌ویکم به «توبه» و دعا‌های دیگر نظیر دعای «طلب مغفرت»^۱، «دعای طلب عفو»^۲ و دعای «پناه بردن به خدا»^۳ به روش فوق اشاره دارد و در یک مورد به روشنی توبه را باعث صلاح و رفع فساد در انسان‌ها معرفی می‌کند، آنجا که می‌فرماید:

«ای آن که اصلاح تباهی‌های ایشان را به وسیله‌ی توبه خواسته»^۴.

توبه آن گونه که امام سجاده علیه السلام فرموده‌اند: نوعی توفیق الهی است که انسان گناهکار به آن دست می‌یابد و از طریق آن، به مقام غفاریت حق تعالی پناه می‌برد و حالت استغفار و آمرزش واقعی را تحصیل می‌کند، و دل خود را تطهیر می‌کند^۵ و بر ترک آنچه از او رفته است، عزم نمونه و تلافی و تدارک تقصیر گذشته می‌کند و از دوری ساحت ربوبی به نزدیکی باز می‌آید. حضرت امام سجاده علیه السلام می‌فرماید: «بارخدا یا؛ به سوی تو، توبه و بازگشت می‌نمایم، توبه کسی که رجوع به گناهی را در دل نمی‌گذرانند، و پس از توبه در گناهی باز نمی‌گردد، توبه خالصی که از شک و دودلی پاکیزه باشد، پس آن را از ما قبول فرما و از ما راضی و خشنود شو و ما را بر آن ثابت و پابرجا گردان»^۶.

۳. روش رفتاری:

این دسته از روش‌ها نیز به بُعد رفتاری انسان مرتبط می‌شود و نقش این روش‌ها ارائه‌ی الگوهای رفتاری صحیح و مناسب است، تا انسان با عمل به این روش‌های رفتاری به اهداف مورد نظر مربی دست یابد.

این دسته از روش‌ها عبارتند از: روش نیکی در برابر بدی، روش رفق و مدارا با والدین و با همسایگان و روش تکریم و احترام^۷ که حضرت علیه السلام در دعای ۲۶، بند ۳ به این عناوین پرداخته است {

۱. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۹.

۲. همان؛ دعای ۳۹.

۳. همان؛ دعای ۱۰.

۴. همان؛ دعای ۱۲، بند ۱۰.

۵. همان؛ دعای ۳۳، بند ۱۶.

۶. همان؛ دعای ۴۵، بند ۵۲.

۷. همان؛ دعای ۲۶، بند ۳.

انسان آرمانی صحیفه‌ی سجادیه:

انسان کامل یا انسان آرمانی از نظر اسلام به کسی گفته می‌شود که نه تنها از ضعف‌ها، کاستی‌ها و آلودگی‌های اخلاقی و رفتاری دور است بلکه تمام فضایل انسانی به شکلی هماهنگ در او پدید آمده و رشد کرده است، در عین حال در این جا از زبان امام سجاد علیه السلام ویژگی‌های بنیادی و اساسی انسان کامل معرفی می‌شوند:

۱. ویژگی‌های ایمانی انسانی آرمانی:

ایمان یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های معنویت انسان است که بی‌آن آدمی موجودی ناقص و نامتوازن است و به سلامت روانی او آسیب خواهد رسید.

قرآن کریم نیز در این باره می‌فرماید: «حق گرایانه روی خود را به سوی دین کن، همان که سرشت خدایی است که مردم را بر آن سرشته است»^۱.

الف. ایمان به توحید؛

از دیدگاه امام سجاد علیه السلام ایمان به خدای یکتا و باور مخلصانه به توحید و پاکی از هر نوع شرک و شک و الحاد برای انسان آرمانی ضروری است و توفیق یافتگان این راه باید حضرت حق را سپاس و ثنا گویند.^۲

ب. ایمان به عدل؛

عدل یکی از اصول دین مبین اسلام است.^۳ که امام سجاد علیه السلام در موارد چندی ضمن نیایش‌های خود آن را بیان نموده است و با زبان دعا تلاش می‌کند تا راه را برای درک صحیح این موضوع بر روی انسان آرمانی هموار سازد.

ج. ایمان به وحی و نبوت حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم؛^۴

۱. روم (۳۰)؛ آیه ۳۰.

۲. الهی قمشه‌ای؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی سجادیه، ص ۳۰.

۳. مرحوم کاشف الغطاء در مورد این که چرا با آن که عدل یکی از صفات خداست و جا دارد در اصل اول یعنی توحید مندرج شود و مورد بحث قرار گیرد ولی در مذهب شیعه به عنوان یک اصل مستقل به آن توجه می‌شود، می‌فرماید: علت آن این است که به اشاعره از اهل سنت معتقد به عدم درک حُسن و قبح توسط عقل هستند و می‌گویند: اگر خدا مؤمنان را به دوزخ برد و کافران را به بهشت، کار ناپسند و قبیحی صورت نگرفته است و شیعه می‌خواهد با این اصل بگوید که عدالت خداوند، مانع از وقوع چنین امری است. علی ابن الحسین مسعودی؛ اثبات الوصیة، ص ۲۰۰-۲۰۱.

۴. علی نقی فیض الاسلام، ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه، دعای ۲، بند ۱.

د. ایمان به معاد و رستاخیز.^۱

۲. ویژگی‌های اخلاقی - رفتاری:

الف. عبودیت و بندگی خداوند؛^۲

ب. شوق دیدار خداوند؛^۳

ج. دوستی با خداوند؛^۴

د. پاسداری از کرامت و عزت انسانی؛^۵

ه. حق‌مداری؛^۶

ی. ظلم‌ستیزی.^۷

نتیجه‌گیری:

از آن چه گذشت نکات زیر را می‌توان به عنوان مهم‌ترین نتایج تحقیق عنوان نمود.

۱. زبان دعا زبان مشترک آدمیان است و منشأ فطری دارد و می‌تواند محور وحدت انسان‌ها و بستر گفت‌وگوی تمدن‌ها و ادیان قرار گیرد.

۲. نظام تربیتی اسلام دارای مؤلفه‌های گوناگونی است که می‌توان آنها را از متون اسلامی استخراج کرد و به نظریه‌های راهنمای عمل دست یافت. صحیفه‌ی سجاده به عنوان اثری معتبر در میان این متون، دارای مضامین تربیتی بلندی است که منبع قابل اعتمادی برای استنباط عناصر اساسی نظام تعلیم و تربیت اسلامی است.

۳. امام سجاده علیه السلام مانند پیشوایان معصوم دیگر علیهم السلام وظیفه‌ی سنگین هدایتگری و تبیین دین و نشان دادن راستی‌ها و کژی‌ها را بر عهده داشته و به انجام رسانده‌اند.

اما آنچه روش این امام علیه السلام را با دیگر امامان معصوم علیهم السلام در این مهم متمایز ساخته،

۱. همان؛ دعای ۴۲، بند ۱۳.

۲. همان؛ دعای ۲۱، بند ۵-۹.

۳. همان؛ دعای ۲۰، بند ۲۶.

۴. الهی‌قمشه‌ای؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی سجاده، ص ۵۸۲.

۵. علی شبروانی؛ سرشت انسان، ص ۵۳۳.

۶. علی نقی فیض الاسلام؛ ترجمه‌ی صحیفه‌ی کامله‌ی سجاده، دعای ۲۰، بند ۱۸.

۷. بقره (۲)؛ آیه ۲۷. «لا تظلمون و لا تظلمون» نه ستم می‌کنید و نه ستم می‌بینید.

وضعیت سیاسی و اجتماعی زمان آن حضرت علیه السلام است. روشی که امام علی بن الحسین علیه السلام به بهترین شکل برای آموزش دین و تربیت دینی بهره گرفته، زبان دعا و نیایش با پروردگار بوده است. از جمله آموزه‌های آن حضرت علیه السلام با این روش انسان شناسانه است که اُفت و خیزها، رفت و برگشت‌ها، فرار و قرارها و نقاط قوت و ضعف بشر مسئول در برابر خداوند را به زیبایی بیان می‌کند و نشان می‌دهد که در این بارگاه، انسانی آرمانی است که خود را اصلاح و کامل کند و به عنوان یک موجود الهی نیازهای مادی و معنوی خود را در چارچوبی منطقی برآورده و دنیا و آخرت خویش را با هم آباد سازد و لازمه‌ی این دو امر، ویژگی‌هایی مانند پذیرش بندگی خدا، فروتنی و خدمت به مردم، مبارزه با ظلم و دفاع از مظلوم، امر به معروف و نهی از منکر، حق‌مداری و حرکت به سوی خدا و خداگونه شدن است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع:

۱. قرآن مجید.
۲. صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه؛ ۱۳۷۵ش، ترجمه‌ی علی نقی فیض الاسلام، تهران، انتشارات دار الکتب الاسلامیه.
۳. صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه؛ ۱۳۸۷ش، ترجمه‌ی الهی قمشه‌ای، تهران، انتشارات اسلامی.
۴. ابراهیمی فر؛ علی اصغر، ۱۳۸۱ش، نگاهی به مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه، قم، نشریه‌ی معرفت، سال یازدهم، شماره‌ی شش، پیاپی ۵۷، ویژه‌ی علوم تربیتی.
۵. ابن فارس؛ احمدبن فارس، ۱۴۰۴ق، معجم المقایس اللغه، چاپ اول، قم، انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی.
۶. بابایی؛ ۱۳۷۹ش، صحیفه‌ی سجادیه مرکز اطلاع‌رسانی جهانی و الهی، مجله‌ی پاسدار اسلام، دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۲۲۳.
۷. باقری؛ خسرو، ۱۳۷۹ش، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ ششم، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، دفتر انتشارات کمک آموزشی، انتشارات مدرسه.
۸. جوادی آملی؛ عبدالله، ۱۳۷۷ش، مراحل اخلاق در قرآن، چاپ اول، قم، انتشارات اسراء.
۹. حاجی ده‌آبادی؛ محمدعلی؛ ۱۳۷۷ش، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، چاپ اول، قم، دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی مرکز جهانی علوم اسلامی.
۱۰. حسینی؛ سیدعلی‌اکبر، ۱۳۷۲ش، سیری اجمالی در تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی، چاپ اول، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۱. حائری؛ سیدمهدی، ۱۳۸۰ش، دایرة‌المعارف تشیع، ج ۷، تهران، انتشارات شهید محبی.
۱۲. رجبی؛ محمود، ۱۳۷۸ش، انسان شناسی، چاپ سوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۳. سلمانپور؛ محمدجواد، ۱۳۸۴ش، فرهنگ سازی امام سجاد علیه السلام با زبان دعا، شیراز، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره‌ی ۱۷، زمستان ۱۳۸۴ش.
۱۴. سلمانپور؛ محمدجواد، ۱۳۸۴ش، تحلیل زبان دعا، شیراز، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی، شماره‌ی ۱۵، تابستان ۱۳۸۴.
۱۵. شکوهی؛ غلامحسین، ۱۳۷۸ش، مبانی و اصول آموزش و پرورش، چاپ دهم، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، شرکت به‌نشر.
۱۶. شیروانی؛ علی، ۱۳۷۶ش، سرشت انسان، قم، انتشارات معارف.
۱۷. فرزانه؛ عبدالحمید، ۱۳۸۴ش، انسان‌شناسی در صحیفه‌ی سجادیه، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره‌ی ۱۵، تابستان ۱۳۸۴ش.
۱۸. فصل‌نامه‌ی پژوهش‌های قرآنی؛ اهداف تربیت اسلام، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی علمیه قم (شعبه‌ی

- خراسان رضوی)، شماره‌ی ۵۹-۶۰، پاییز و زمستان ۱۳۸۸ش، (ویژه‌ی قرآن و فلسفه‌ی تربیت) (۱)
۱۹. فعال عراقی؛ حسین، ۱۳۷۸ش، داستان‌های قرآن و تاریخ انبیاء در المیزان، تهران، انتشارات سبحان.
۲۰. مرزوقی؛ رحمت‌الله، ۱۳۸۴ش، انسان و تربیت از منظر صحیفه‌ی سجادیه، فصل‌نامه اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره‌ی ۱۵، تابستان ۱۳۸۴ش.
۲۱. مسعودی؛ علی بن الحسین؛ ۱۴۱۷ق، اثبات الوصیة، قم، انتشارات مؤسسه‌ی انصاریان.
۲۲. میرشاه جعفری؛ سیدابراهیم، مقامی، حمید، رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه‌ی سجادیه، فصل‌نامه اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره‌ی ۱۵، تابستان ۱۳۸۴ش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی